

Planiranje i selo

(nekoliko kritičkih napomena)

Vlado Puljiž

Proces deagrarnizacije sela u našoj zemlji tekao je posljednjih godina izvanredno brzim tempom. Od 1949. do 1960. godine selo je definitivno napustilo preko dva milijuna ljudi. To je nešto više od prirodnog priraštaja seoskog stanovništva u tom razdoblju. Međutim, prelaz u grad nije bio jedini tok deagrarnizacije. Mnogo, aktivnog stanovništva živi u selu, ali se zaposlilo u društvenoj privredi. Tako su tzv. mješovita domaćinstva danas izvanredno brojna. Procjenjuje se da danas na selu živi oko 1,000.000 takvih domaćinstava. Ona su vlasnici blizu 3,000.000 ha obradivog zemljišta (popis poljoprivrede od 1960. zabilježio je 874.000 mješovitih domaćinstava). Ovo je osobito značajan podatak koji bi u velikoj mjeri trebao utjecati na agrarnu politiku.

Jedna od posljedica deagrarnizacije sela, koja nastaje naročito zbog školovanja i zapošljavanja omladine u društvenoj privredi, je i »starenje« sela. Mnoga domaćinstva, čiji su članovi u gornjim starosnim grupama, ostala su bez radne snage i izumiru. Njihovo zemljište se sve slabije obrađuje, što bez sumnje predstavlja znatan gubitak za društvo.

Širenje poljoprivrednih površina društvenog sektora potrebno je ne samo zbog intenzifikacije obrade zemlje i masovne produkcije poljoprivrednih proizvoda, nego i zbog navedenih procesa, koji su zahvatili naše selo i brzo mu mijenjaju lik.

Kako maksimalno iskoristiti te pretpostavke za brzo širenje društvenih površina? To je pitanje koje je naročito aktuelizirala diskusija o sedmogodišnjem planu privrednog razvoja SFRJ. Kao brojčani supstrati tih diskusija, nastalo je više varijanti povećanja poljoprivrednih površina društvenog sektora: od 740.000 ha do 1,230.000 ha. Koja je od tih varijanti realna? Među planerima pristalice većeg ili manjeg broja »osvojenih hektara« razvrstavaju se u optimiste ili pesimiste, već prema tome koju varijantu podržavaju. U svakom slučaju društveni sektor poljoprivrede bi trebao 1970. godine, obrađivati oko 2,000.000 ha ili oko 20% obradivog zemljišta, što bi dovelo do njegove dominacije na tržištu poljoprivrednih proizvoda i emancipacije tog tržišta od sitne seoske proizvodnje. A kako će izgledati selo 1970. godine, kakva će biti njegova ekonomska osnova i društvena nadgradnja? Dovoljno ocrtané »vizije« o tome nemamo. To pomanjkanje kompleksnosti je vjerojatno najslabija strana našeg planiranja. »Istrgnutih« milijun ili više hektara zemlje iz privatnog vlasništva, kao i predviđeni transfer

seoskog živilja u društveni rejon privređivanja samo su osnovne komponente preobražaja sela. Osim toga preostaje masa »detalja«, koji nas mogu zateći i onda dobijaju predimenzioniran značaj. Takav je, na primjer, sada fenomen mješovitih gospodarstava, koji se tek u zadnje vrijeme svestranije tretira.

II

Kod nas se obično uvjeti za rješavanje pitanja agrarne prenapučenosti traže izvan sela, što je do sada bilo i realno. Međutim, da li će se taj razvoj u istom intenzitetu nastaviti? Transfer radne snage iz poljoprivrede u druge djelatnosti je teško zaustaviti, osobito ako je on vrlo intenzivan (a kod nas je upravo takvo stanje). U materijalima plana o kojima se raspravljalo na savjetovanju ekonomista u Novom Sadu zabilježen je podatak da će u društvenoj privredi zaposlenost rasti godišnje za oko 105 hiljada. Prema procjenama istaknutih demografa, broj lica koja će, pored onih koja će zauzeti upražnjena radna mjesta, u slijedećem sedmogodišnjem razdoblju tražiti posao u društvenoj privredi iznositi će najmanje 1,140.000 ili 163.000 godišnje. Toliko bi, dakle, trebalo otvoriti i novih radnih mjesta, pa da se postigne stagniranje apsolutnog broja aktivnih lica u poljoprivredi, a relativan pad njihovog učešća u ukupnom aktivnom stanovništvu. Ovakvo, na selu bi se za slijedećih sedam godina nagomilalo daljnjih 400.000 aktivnih lica, koja bi pritiskivala zemljišni fond, povećala agrarnu prenapučenost i znatno otežala širenje društvenog sektora poljoprivrede. Interesantno je spomenuti da bi prema materijalima plana u predviđenom broju novih radnih mjesta industrija participirala u najpovoljnijoj varijanti sa 39%. Kuda onda smjestiti radnu snagu koja će se kao višak formirati u privatnom sektoru poljoprivrede? U tercijarne djelatnosti i usluge? Čini se da se propusna moć ovog ventila precjenjuje. U sadašnjim našim uvjetima tercijarne djelatnosti imaju ograničene mogućnosti zapošljavanja. Dakle, ispada da će se kontingent radne snage koja napušta selo smanjiti unatoč toga što većina seoskog stanovništva smatra da se u poljoprivredi »nema što raditi«. Na takav zaključak upućuje još nekoliko podataka: posljednjih godina broj lica koja traže posao iznosi prosječno oko 240.000 godišnje. Pored toga se smatra da danas u poduzećima ima 250—420 hiljada suvišnih radnika, a u inozemstvu je privremeno zaposleno oko 110.000 naših radnika. Tome treba dodati i činjenicu da aktivnih lica među nepoljoprivrednim stanovništvom ima relativno najmanje (oko 40%), pa je normalno očekivati tendenciju porasta njihovog broja.¹

Daljnji razvoj industrije je opredijeljen: modernizacija postojećih kapaciteta i povećanje produktivnosti rada kako bi se što brže dostigao nivo produktivnosti u srednjerazvijenim, a zatim i u visokorazvijenim zemljama. To pretpostavlja istiskivanje živog ljudskog rada, manje novih radnih mjesta i maksimalno korištenje »unutrašnjih rezervi poduzeća«. Radna snaga sa sela je pretežno nekvalificirana i njene šanse za zapošljavanje su sve manje, pogotovo ako je u pitanju tzv. direktni transfer. Naročito kritično stanje je u nerazvijenim područjima, gdje su viškovi seoske radne snage veliki, a broj radnih mjesta ograničen.²

A kako stoji sa samom poljoprivredom? Društveni sektor poljoprivrede danas zapošljava oko 250.000 radnika. Ne treba očekivati da će se povećanjem društvenog sektora otvoriti mnogo novih radnih mjesta. I tu planiramo tehnološku i proizvodnu revoluciju koja će istiskivati ljudsku radnu snagu. Danas na svakog poljoprivrednog radnika u društvenom sektoru otpada oko 4 ha površine, a za proizvodnju jedne metričke cente kukuruza troši se na našim poljoprivrednim dobrima 2 sata radnog vremena, dok je u razvijenim zemljama potrebno radno vrijeme za istu količinu kukuruza 8—20 minuta. Dakle, i tu su unutrašnje rezerve racionalizacije goleme i morat će se koristiti.

Na kraju treba spomenuti da nam je znatan (neapsorbiran) priraštaj radne snage ostao na selu, u nemogućnosti da se zaposli.

¹ U gradovima postoji mnogo ženske radne snage koja je vezana za kućanstvo i porodicu. Stvaranjem mnogih servisa u okviru stambenih zajednica ta radna snaga teži da se zaposli radi povišenja dohotka porodice.

² U Makedoniji je bilo u 1962. godini 41.000 nezaposlenih ili 18%. Registrirana nezaposlenost u drugom gradu po veličini u Bitolju, iznosi 21%. Ovaj podatak je iznio dr. K. Miljovski na savjetovanju ekonomista u N. Sadu. (Ekonomist 3—4/63).

Ipak htjeli bismo navesti i nekoliko »olakšavajućih okolnosti« koje ublažavaju rezolutnost takve prognoze:

1. Selo se brzo mijenja, uključuje se u robnu razmjenu i unutar privredne aktivnosti na selu vrši se specijalizacija. To pogoduje stvaranju infrastrukture sela, što će apsorbirati jedan dio stanovništva, koje je nedovoljno uposleno u poljoprivredi, i stvoriti uvjete za razvijanje nepoljoprivrednih aktivnosti.

2. Za izgradnju velikih hidroenergetskih sistema i saobraćajnica (javni radovi), koja iz godine u godinu postaju uska grla privrednog rasta, potrebno je mnogo žive radne snage koja dolazi uglavnom sa sela.

3. Ogromni hidromelioracioni i komasacioni zahvati u poljoprivredi zaposliti će također jedan dio radne snage sa sela.³

4. Kooperacija u stočarstvu i orijentacija na ekonomsko dvorište može angažirati znatan dio naročito ženske radne snage koja je dosad bila pretežno aktivirana u ekstenzivnom ratarstvu.

No, da li je to dovoljno?

III

Planeri računaju da će se društveni sektor poljoprivrede kupovanjem širiti uglavnom na račun površina koje drže mješovita, staračka i nepoljoprivredna domaćinstva. Veći dio takvih gospodarstava ima posjede manje od 2 ha površine.

Mješovita domaćinstva su dijelom orijentirana prema društvenoj privredi, gdje ostvaruju dio prihoda koje troše za zadovoljenje potreba u industrijskoj robi, a drugim dijelom prema svojem gospodarstvu, gdje zadovoljavaju potrebe u naturalnom obliku. Dakle, kao poljoprivredne proizvodne jedinice takva su gospodarstva autarhična, samodovoljna i ekstenzivna. U njih se dezinvestira a prihod se ulaže u kućni standard radi približavanja gradskom načinu života. Ima mješovitih domaćinstava koja se specijaliziraju u poljoprivrednoj proizvodnji ili intenzivno kooperiraju. Općenito bi se moglo reći, da je njihova socijalno-ekonomska šarolikost dosta izrazita, što ograničava mogućnost uopćenog zaključivanja. Razlikujemo ih po tome da li je u radnom odnosu kućedomaćin ili netko od potomaka, koliko je članova zaposleno, koliko imaju poljoprivrednih površina, i pored ostalog, da li više ostvaruju od poljoprivrede ili izvan nje. Ova posljednja klasifikacija je, po našem mišljenju, najvažnija i zaslužuje ozbiljan pristup. Prema popisu stanovništva od 1953. godine, domaćinstva koja su veći dio prihoda ostvarivala izvan poljoprivrede svrstana su u nepoljoprivredna, a ona koja su više prihoda ostvarivala od poljoprivrede u poljoprivredna. Računajući po tim kriterijima danas bi na poljoprivredna otpadalo 570.000 a na nepoljoprivredna oko 440.000 mješovitih domaćinstava. Na žalost, detaljnih analiza o ekonomsko-socijalnom ponašanju obiju kategorija domaćinstava nemamo. A one su vrlo potrebne da bi se vidjelo koliko mješovita domaćinstva ispoljavaju »socijalno kolebanje«. Zasad je pored navedenog moguće otprilike reći ovo: mješovita domaćinstva u poljoprivrednoj aktivnosti ispoljavaju ekstenzitet. Prinosi na njihovim površinama sve više zaostaju za prinosima ostalog dijela privatnog sektora. U prosjeku imaju najviše članova po jednom domaćinstvu (4,9), a postotak aktivnosti tog stanovništva je relativno visok radi upošljavanja ženske radne snage u ratarstvu i stočarstvu. Po ukupnom prihodu stoje bolje od čistih poljoprivrednih domaćinstava, koja imaju od 5—10 ha zemljišnog posjeda. Zadovoljenje potreba prehrane sa vlastitim proizvodima pomaže im da izbjegnu povišenje troškova života koje osjećaju nepoljoprivredna domaćinstva, najviše baš radi izdataka na prehrambene artikle. Socijalne povlastice iz radnog odnosa su također značajna stavka koja ih uzdiže iznad standarda čistih poljoprivrednih domaćinstava.

Pa ipak, bio bi pogrešan zaključak da će poljoprivredno zemljište u posjedu mješovitih domaćinstava postati lagani »plijen« društvenog sektora. Naime, niska kvalifikacija zaposlenih, nestabilnost radnog mjesta i strah od toga da je »prvi na listi viška radne snage«, razlozi su da se radnik-službenik iz mješovitog doma-

³ Projektom Jugoslavenske poljoprivredne banke za agromelioracione zahvate predviđa se 45 mld dinara, za osposobljavanje, za obradu pripojenog zemljišta 51 mld dinara i za komasacije i arondacije 6 mld dinara (Instruktor br. 3-1964).

ćinstva dosta čvrsto drži svog posjeda, kojeg smatra sigurnim utočištem. Što on može učiniti sa eventualno dobivenih 300—400 hiljada dinara naknade za zemlju? Za preseljenje u grad to mu je izdaleka nedovoljno, a tolika investicija u kućni standard nije mu potrebna. Općenito, jednokratna naknada za zemlju neprivlačna je mnogim seljacima. Mješovito domaćinstvo bi se teško odlučilo da na taj način likvidira »polovinu baze« svoje egzistencije. No na smanjenje njegovog posjeda se može računati. Čak i na veliko smanjenje pod uvjetom da mu se ponudi povoljna alternativa, koja bi po našem mišljenju najčešće trebala glasiti: proizvodna koperacija u ekonomskom dvorištu, uzgojem goveda, svinja i peradi.⁴ Naročito u prigradskim područjima, gdje je mješovito domaćinstvo mnogo zastupljeno. Na taj bi se način oslabio interes tog domaćinstva za zemlju, a društveni sektor bi osiguravajući krmnu bazu za kooperativno stočarstvo došao u situaciju da kontrolira proizvodnju i izvan svojih proizvodnih okvira. Dakle, to bi okarakterizirali kao nekakav talasast nastup društvenog sektora, gdje bi kooperacija u stočarstvu u stvari značila stvaranje preduvjeta za brzo, širenje društvenih poljoprivrednih površina. Moguća je i istovremena kombinacija ovih dvaju oblika i niz drugih varijanti koje bi determinirale lokalne prilike.

Način preuzimanja površina mješovitih domaćinstava treba detaljno razmotriti, s obzirom na to da se povećanje društvenog sektora planira pretežno u područjima gdje su takva domaćinstva brojna (Vojvodina, Slavonija, prigradska područja).

Staračkih je domaćinstava na selu sve više i više. Prema grubim aproksimacijama, ima ih oko 200 hiljada, iako je popis poljoprivrede 1960. zabilježio samo 67.000. Neki smatraju da ih već danas ima 14% od ukupnog broja domaćinstava na selu ili oko 360 hiljada. Ove različite ocjene o broju staračkih domaćinstava nastale su zbog toga što se radna snaga u poljoprivredi definira znatno elastičnije nego u ostalim oblastima privređivanja, tako da se za aktivna nekad uzimaju i mnoga lica čija je radna aktivnost zaista ograničena na ekonomsko dvorište, čuvanje stoke i sl. (tako popis poljoprivrede 1960. g.). Iznosimo nekoliko parcijalnih indikatora za SR Hrvatsku koji pokazuju da se može očekivati još brži porast broja staračkih domaćinstava:

1. Prema popisu poljoprivrede od 1960. godine, 16,3% aktivnog poljoprivrednog stanovništva se nalazilo u starosnoj dobi između 40 i 49 godina, 20,1% između 50 i 59 godina, a 14,1% imalo je preko 60 godina.

2. Na osnovu podataka istog popisa utvrđeno je da sa 20,1% od ukupnog broja gospodarstava upravljaju lica koja imaju od 50 do 59 godina, a čak sa 38,3% poljoprivrednici koji imaju preko 60 godina.

3. Svega 22% mladića iz Hrvatske, koji služe vojni rok, imaju poljoprivredno zanimanje.

Na osnovu toga može se zaključiti da će u našim glavnim poljoprivrednim područjima preko 50% poljoprivrednih domaćinstava u kojima roditelji imaju između 50 i 60 godina postati staračka.

Preuzimanje poljoprivrednih površina od staračkih domaćinstava je ne samo pitanje širenja društvenih poljoprivrednih površina nego i općedruštveno pitanje, koje postaje sve važnije. Zato su u pripremi zakonski nacrti o penzioniranju članova staračkih domaćinstava. Za prosječnu penziju od 12.000 dinara mjesečno po jednom staračkom domaćinstvu trebalo bi društvo godišnje osigurati 25—30 milijardi dinara. Pod pretpostavkom da svako to domaćinstvo ima 2,5 ha obradivog zemljišta društvo bi po nadprosječnim cijenama moglo otkupiti cijeli starački posjed sumom dvogodišnje penzije. Utoliko se ta transakcija pokazuje kao ekonomski nerentabilna. Međutim, ekonomska računica ne smije prevagnuti nad socijalnom stranom problema. Čini nam se da će se cijeli problem staračkih gospodarstava uskoro postaviti obrnutim slijedom: kako zbrinuti članove staračkih poljoprivrednih domaćinstava? (umjesto: kako preuzeti zemlju od staračkih domaćinstava?). A to u suštini znači rješavati socijalno pitanje ostarjelih i iznemoglih seljaka, što bi u sadašnjem trenutku bilo teško provedivo.

⁴ Kooperacija u ratarstvu mogla bi odigrati dvojaku ulogu: podići prinose na privatnim posjedima, ali i konzervirati na taj način taj posjed i pomoći njegovoj stabilizaciji. Mješoviti bi posjed vjerovatno, u nekim uvjetima, ovom dodatnom injekcijom rentabilnosti pokazao veći otpor definitivnom podruštvljavanju svojih parcela.

Staračka domaćinstva pogotovo ne mogu riješiti svoj ekonomski položaj prodajom zemlje po cijenama koje nude društveni subjekti, jer one po jednom hektaru iznose svega 3 godišnje zakupnine (prije rata cijena po hektaru se kretala oko sume 30-godišnjih zakupnina). Gledajući s tog stanovišta, nameće se zahtjev da se svugdje i što prije stvore društveni subjekti, koji će preuzimati zemlju staračkih domaćinstava i uz pomoć društva tražiti mogućnosti za njihovo zbrinjavanje.

IV

Važan sklop pitanja odnosi se na regionalni aspekt povećanja površina u posjedu i vlasništvu društva. Činjenica je da kod nas ima mnogo lokalnih područja gdje društveni sektor nema ili ima sasvim beznačajne površine, a s druge strane i takvih područja gdje on premašuje 40% površina. Nema još takvih sredina gdje bi društveni sektor bio dominantan.

Grubo ocrtano, društveni sektor poljoprivrednih površina grupiran je sjeverno od Save i Dunava. U ostalim područjima on je razmrvljen u manje komplekse u širim dolinama rijeka, primorskim ravninama i malim dijelom u krškim poljima. To je svojevrsan varijetet lokalnih prilika i uvjeta na koje je nemoguće primijeniti iste kriterije. Po našem mišljenju, neobično je važno da se na svakom lokalnom području formira nukleus društvenih površina obradivog zemljišta i da se politika podruštvljenja poljoprivrede stvara na lokalnom nivou. Ako je eventualno i moguće utvrditi jednake norme tog procesa na panonskom području onda je to zaista nemoguće ako se kompariraju uvjeti recimo kranjskog, splitskog i prizrenskog područja. Međutim, praksa je pokazala da je planiranje u lokalnim zajednicama dosta površno. Obično se ne raspolaže sa potrebnim podacima ili su neki podaci prikupljeni na osnovu nesolidnih blic-anketa, koje, eto, služe kao nekakvo »umirenje savjesti«. Lokalne prognoze za povećanje društvenih površina su često megalomanske i više izražavaju ono što bi se htjelo učiniti, nego ono što se može.⁵ S druge strane planiranje u republici ili federaciji može se zasnovati ili na globalnoj statistici, kada se zanemaruje lokalni faktor (recimo prognoza da se potrebama društvenih površina može podrediti npr. 30% međuseljačkog prometa zemlje bez argumentacije o lokalnim prilikama) ili na zbiru područnih planiranja koja su, kako smo već rekli, najčešće površna. Tako nastaje začarani krug pogrešnog planiranja.

Dakle, očigledna je potreba da se i u poljoprivredi uvede regionalno planiranje, koje će obuhvatiti sve lokalne pretpostavke (u drugim granama privrede to je češće praksa).

Revolucioniranje proizvodnje na društvenom sektoru treba biti katalizator procesa degraizacije i preobražaja sela. Superiornost društvenog načina poljoprivredne proizvodnje po mogućnosti bi trebalo demonstrirati u svim uvjetima i svim sredinama. Taj ekonomski argument uvijek se pokazao kao najubjedljiviji. Sada, kada se nalazimo u prvoj godini sedmogodišnjeg plana, nužno je pažljivo koristiti iskustva od prvih koraka i odmah korigirati nevaljalu praksu. Zadatak je uistinu kompleksan, jer ne zaboravimo da nam danas društveni sektor poljoprivrede eksploatira pretežnim dijelom površine koje su »administrativnog porijekla«. (Nakon provedene agrarne reforme 1946. godine formiran je fond od 1,566.000 ha zemljišnih površina. Od toga je državnim dobrima predano na korištenje oko 760.000 ha ili 49%).

⁵ U jednoj zagrebačkoj prigradskoj općini plan proširenja predviđa pet puta više novih društvenih površina. To bi značilo smanjenje učešća privatnog sektora sa 87% na 35% ukupnih obradivih površina. Međutim, cijena zemljišta u međuseljačkom prometu iznosi 300-350.000 din po hektaru, a društveni subjekti mogu ponuditi manje od polovine te cijene.

Ili jedan drugi primjer: u jednoj varijanti plana kotarske skupštine Karlovac predviđeno je da će proizvodnja i promet u poljoprivredi ove godine porasti za 57%. Društveni sektor obrađuje svega 3,4% poljoprivrednih površina i u prošloj godini je ostvario samo 81,9 posto planiranog bruto produkta.